

امکان‌سنجی مجاورت مساجد شیعه و سنی با رویکرد افزایش پایداری اجتماعی (مطالعه موردی: مساجد جامع شهر گنبد کاووس)

مهدی حمزه‌نژاد^{۱*} (نویسنده مسئول)، شکوفه واحددهکردی^۲

^۱ استادیار گروه معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت، تهران، ایران
^۲ کارشناس ارشد معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد شوشتر

تاریخ پذیرش: ۹۶/۰۸/۱۰

تاریخ دریافت: ۹۶/۰۴/۱۹

چکیده

دین اسلام در گذر زمان شاهد پیدایش فرقه‌های متعددی بوده است. به نظر می‌رسد انشعاب‌های دینی و فرقه‌ای غالباً با کشمکش‌ها و ناپایداری اجتماعی همراه است. این نکته نیاز به شناخت و نزدیکی فرقه‌های مذهبی را به یکدیگر به شیوه‌ای حقیقی و پایدار پیش‌تر می‌کند. مساجد به عنوان پایگاهی برای گردهمایی مسلمانان، مکان‌هایی برای تحولات، بویژه حل اختلاف‌ها و آسیب‌های اجتماعی بوده است. پایین بودن سطح تعاملات اجتماعی بین مذاهب دینی و ایجاد مساجد با تقابل مکانی و هویتی در شهرهای چند مذهبی به عنوان مسأله اصلی این تحقیق مطرح شد. این مقاله در پی پاسخگویی به این سؤال است که چه شکلی از مجاورت مساجد فرقه‌های تشیع و تسنن، باعث تقویت وحدت و بهبود روابط میان فرقه‌ای و اجتماعی و جلوگیری از بحران در کشور می‌شود؟. روش تحقیق، شیوه استدلالی-تحلیلی و نظرسنجی و مصاحبه در دو سطح خبرگان و عموم مردم انتخاب شد. برای دست‌یابی به هدف تحقیق، ابتدا مبانی و کارکردهای اجتماعی مساجد و آسیب‌های تعدد فرقه‌گرایی بر روابط اجتماعی مطرح و سپس با روش پیمایش و مصاحبه ساختار یافته مجاورت مساجد و شیوه‌های ترکیب مساجد امکان‌سنجی شده است. جمعیت آماری این پژوهش، معماران و جامعه‌شناسان و عالمان دینی دو فرقه و مردم حاضر در مساجد بودند. نتیجه تحقیق حاکی از آن است که اکثریت پاسخگویان بر مجاورت مساجد فرقه‌های تشیع و اهل تسنن و تأثیر مستقیم آن بر تعاملات اجتماعی تأکید دارند، ضمن این‌که نقش مؤلفه‌های کالبدی و محیط فیزیکی به عنوان بستر شکل‌گیری روابط ساده و پیچیده اجتماعی را نمی‌توان نادیده گرفت، از میان چهار رویکرد جدایی کامل، هم‌جواری، هم‌جواری نیمه ترکیبی و یکپارچگی، رویکرد هم‌جواری نیمه ترکیبی مورد اشاره و توجه قرار گرفت. البته این رویکرد هم در سنت تاریخی و هم در آرای اسلام‌شناسان وحدت‌گرای معاصر به وفور دیده می‌شود.

واژگان کلیدی: مسجد، تعاملات اجتماعی، پایداری اجتماعی، شیعه، اهل سنت.

* E-Mail: hamzenejad@iust.ac.ir

مقدمه

دین همواره نیرومندترین عامل ایجاد نظم و ثبات در ابعاد گوناگون روابط اجتماعی بوده است و باورهای مذهبی، تداوم اجتماع را از طریق معنابخشی به حیات جمعی و قاعده‌مندسازی مناسبات گروهی، تضمین کرده‌اند (حاجیانسی، ۱۳۸۳). فضای شهری موفق، ارتباط مستقیمی با میزان استفاده از آن فضا و حضور انسان در آن دارد. در واقع نتیجه معماری موفق، افزایش تعاملات اجتماعی و همبستگی انسان‌ها است (بهزادفر، ۱۳۹۲). مسجد به عنوان اولین و با اهمیت‌ترین نهاد اجتماعی مسلمانان دارای وظایف و کارکردهای چندی است؛ به گونه‌ای که افزون بر مهم‌ترین کارکرد آن عبادت، فعالیت‌های آموزشی، نظامی و سیاسی نیز در آن جریان داشته است. مساجد بزرگ به ویژه در سده‌های میانه، فعالیت‌های گسترده‌ای از فعالیت‌های غیر عبادی داشتند (هیلن براند، ۱۳۸۰: ۴۲). مسجد نه تنها به عنوان جایگاه اصلی اجتماع مؤمنان برای برگزاری مراسم مذهبی مورد استفاده بود، بلکه کانون معارف و احکام اسلامی، مرکز جهاد تبلیغاتی و ارشادی، قرارگاه سیاسی و اداره دولت نیز به شمار می‌رفت (زرگر و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۴). این مکان در روز دست کم دو بار محل تجمع انسان‌هایی با یک باور مشترک است و حس «همبستگی اجتماعی» میان آن‌ها را تقویت می‌کند. شاید بتوان گفت در مقاطعی از تاریخ اسلام، مسجد یکی از مهم‌ترین عناصر و حتی عنصر منحصر به فرد در زندگی عبادی و فردی و نیز زندگی جمعی و مادی فرد مسلمان بوده است. بسیاری از کنش‌های اجتماعی و اقتصادی مردم نظیر آموزش و حل و فصل دعاوی، رفع مشکلات اجتماعی و حل مسائل اقتصادی در درون مساجد صورت می‌گرفت (امین زاده، ۱۳۷۶). مهم‌ترین چالش پیش روی مساجد در دوران معاصر، از دست دادن جایگاه مسجد و کارکردهای دیرینه آن در جامعه می‌باشد. در کنار مسائل مطرح شده وجود تعدد فرق و فرقه‌گرایی مذهبی یکی از عواملی است که مانع بروز کارکرد انسجام‌بخش دین می‌شود. فرقه‌های مذهبی با تقویت سرمایه اجتماعی درون گروهی به شیوه‌ای تخریبی سرمایه اجتماعی برون گروهی را تحلیل می‌برند. به تعبیر زیمل رفتار فرقه‌ای با تقویت این باور که اعضای فرقه در دانشی رمزآمیز و منحصر به فرد با یکدیگر سهیم‌اند و فراتر از جهان روزمره سیر می‌کنند، به تعلق خاطر شدید و انحصاری اعضای فرقه به یکدیگر و دوری از امور خارج از فرقه منجر می‌شود (حاجیانسی، ۱۳۸۳). بر این اساس همه انسان‌های خارج از فرقه، غریبه و بیگانه محسوب می‌شوند و نباید با آنها به تعامل پرداخت. وجود چنین دیدگاهی می‌تواند عامل ایجاد افتراق و اختلاف بین مسلمانان شود.

بسیاری بر این گمانند که اندیشه وحدت اسلامی محصول یکی دو سده اخیر است، و از زمانی که استعمار غرب بر مناطق اسلامی هجوم برد، تعدادی از روشنفکران مسلمان و برخی از مراجع و

عالمان دین، به انگیزه دفاع از حیثیت اسلام، مسلمانان را به وحدت فراخوانده‌اند. در این که چنین حرکتی در این یکی دو سده اخیر بسیار قوی بوده تردیدی وجود ندارد، اما این گمان که پیش از آن هیچ تلاشی در راه تفاهم صورت نگرفته نادرست می‌نماید. تنها این نیست که کسانی از شیوخ سنی در مدارس آنان تحصیل کرده‌اند و حتی بر فقه آنان نیز تسلط یافته‌اند، هرچند این خود گامی در جهت تفاهم بوده است. بلکه مقصود، کوشش‌هایی است که به هدف زدودن تعصب‌های مذهبی و تفاهم شیعه و سنی در جریان بوده است. شایان گفتن است که همیشه یک دیدگاه مشخص راجع به نوع وحدت و شکل آن وجود نداشته، اما در مجموع در دوره‌هایی از تاریخ اسلامی، راه‌های جدی برای تفاهم مطرح شده و موضوع وحدت تنها در چند شعار و یا مصلحت‌اندیشی‌های مقطعی خلاصه نشده است (جعفریان، ۱۳۷۱). به نظر می‌رسد شرایط خاص معاصر جهان اسلام در بیست سال اخیر و تلاش برای تفرقه و اختلاف‌افکنی ضرورت این تعامل و همفکری را بیش از پیش جدی می‌کند.

در اینجا ابتدا به مبانی و کارکردهای اجتماعی مسجد و بستر تاریخی و آسیب‌شناسی فرقه‌گرایی و اختلال‌های اجتماعی ناشی از آن پرداخته شده است. بعد از آن به ارزیابی امکان مجاورت مساجد فرقه‌ها و چگونگی پیامدهای مثبت و منفی ناشی از هم‌جواری بر جامعه و شیوه‌های این مجاورت در دست‌یابی به ارتقای تعاملات اجتماعی میان فرقه‌ها به سنجش گذاشته شده است. بنابراین تحقیق حاضر، در پی بررسی شیوه نزدیکی فرق در فضاهای مذهبی است که ارتقادهنده سطح فعالیت‌های گروهی و روابط اجتماعی است.

روش پژوهش

هدف این پژوهش بررسی چگونگی نزدیکی فرق در فضاهای مذهبی است برای این منظور از دو روش تحقیق استدلالی-تحلیلی و مصاحبه و نظرسنجی در سطح خبرگان و عموم مردم استفاده شده است. در روش اول برای دست‌یابی به هدف تحقیق به منابع و متون معتبر کتابخانه‌ای و اسنادی در زمینه سابقه چنین هم‌جواری و مسایل حاشیه‌ای آن مراجعه گردیده است. هم‌چنین شبکه جهانی اینترنت نیز منابع و اطلاعات خوبی در زمینه این هم‌جواری در اختیار می‌گذارد که با آگاهی از برخی اغراض غیر مردمی و مزاحم قابل بهره‌برداری هستند. این مقدمات زمینه را برای طراحی و اعتبارسنجی پرسشنامه فراهم کرد. به منظور رواسازی پرسشنامه و پاسخ به این سؤال که پرسشنامه واقعا آن‌چه را که برای آن طرح شده است می‌سنجد یا نه، از دو روش روایی محتوا و نرمال بودن متغیرهای پژوهش استفاده شد. در اعتبار محتوا با اتکای به مباحث نظری، تأیید پنج نفر از استادان نیز دریافت شد. از لحاظ قابل فهم بودن کلیه سؤالات، پرسشنامه ۳۰ نفر از مردم

موضوع فیزیکی، یک نگاه، یک مکالمه یا ارتباط بین افراد باشد که از یک سو خود مستلزم تعریف رویدادها و فعالیت‌های متناسب و در نتیجه نقش‌پذیری مردم در فضا و عضویت آنها در گروه‌ها و شبکه‌های اجتماعی است و از سوی دیگر ظرفیت‌های محیطی زندگی عمومی بستر این تعاملات است. بناها و نهادهای اجتماعی مهم‌ترین زمینه‌چین تعاملاتی هستند و اگر خوب مدیریت نشوند همین بناها مهم‌ترین عامل قطبیت و ناپایداری و تنش جامعه خواهند بود (دانشپور و چرخ‌چیان، ۱۳۸۶: ۲۲). مذهب از بعد جامعه‌شناختی، موجب انسجام و یگانگی میان افراد و جوامع می‌شود؛ به عبارتی دیگر اعتقاد به باورها، ارزش‌ها و نمادهای مشترک، همدلی و هماهنگی را میان مؤمنان ایجاد و تقویت می‌کند (کوزر، ۱۳۶۷: ۲۰۰).

گاهی نگاه ما به آیین‌ها و مراسم مذهبی ادیان و مذاهب و فرقه‌های گوناگون چنان است که آنها را در تعارض کامل با یکدیگر می‌بیند، ولی در کنار اختلاف آموزه‌های نظری و عملی ادیان، می‌توان نقاط اشتراکی نیز در آنها دید (میرجعفری، ۱۳۸۸). بر اساس آموزه‌های اسلامی، دامنه همزیستی انسان‌ها بسیار گسترده و به اندازه همه انسان‌ها است. اسلام خواهان همزیستی مسالمت‌آمیز با انسان‌ها، فارغ از اندیشه و آداب و رسوم آنهاست. سطح مطلوب همزیستی انسان‌ها، همزیستی پایدار، کیفیت بالای زندگی و خصلت‌های عالی و حداکثری زندگی است. اسلام برای همزیستی مسلمانان هر مذهب با اهل مذهب خود، با اعضای مذاهب دیگر، با مؤمنان به غیر اسلام و با تمامی انسان‌ها اصولی را قرار داده که با عمل به آنها، جامعه به سطح مطلوب همزیستی و تعایش می‌رسد. از آنجا که نقش اجتماعی دین اساساً در مجتمع کردن انسان‌هاست، پیوستگی اعضای جامعه و الزامات اجتماعی را افزایش می‌دهد و به وحدت میان آحاد جامعه کمک می‌کند. دین توافق گسترده‌ای را در سطح جامعه تضمین می‌کند؛ زیرا ارزش‌های زیربنای نظام‌های الزام اجتماعی، در بین گروه‌های دینی مشترک هستند (جلالی مقدم، ۱۳۷۹: ۲۰۲). از سوی دیگر، دین ارزش‌ها را می‌آفریند، به هنجارها شکل می‌دهد و به ارزش‌های ثابت اخلاقی قداست می‌بخشد. زندگی انسان از آن معنی می‌گیرد و راهنمای مؤثری برای هدایت و سعادت انسان در دنیا و آخرت است. دین کارکردهای مختلفی را برای جامعه و فرد به عهده دارد. برای جامعه معنایی از اجتماع و اجماع را به وجود می‌آورد و آن را تحکیم می‌بخشد. رفتارهای ضد اجتماعی را منع کرده و راه‌هایی را برای بازگشت دوباره کاران پیشنهاد می‌کند (تنهایی، ۱۳۹۰: ۵). چنان‌چه بازتاب هر دینی را می‌توان آشکارا در ساخت‌های فیزیکی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی فضاهای جغرافیایی تحت قلمرو آن دین مشاهده کرد (رحیمی، ۱۳۸۴: ۹۰). یکی از این فضاها در میان اندام‌های درونی هر شهر و روستا، نیایشگاه است که همواره جایگاه ویژه خود را داشته

حاضر در مسجد آزمون و سپس با اندک تغییرات ابزار نهایی تهیه و در اختیار پاسخگویان قرار گرفت. جمعیت آماری این پژوهش محدود به افراد اهل مسجد و تشخیص‌دهنده اهمیت آن و حساس به هویت آن است که در دو گروه نخبگان و عموم قرار گرفتند. برای این منظور جمعیت نمازگزاران در دو مسجد جامع شهر دو مذهبی گنبد کاووس مد نظر قرار گرفتند. نخبگان شامل معماران و جامعه‌شناسان و عالمان دینی هر دو فرقه به تعداد ۱۰ نفر و مردم حاضر در مسجد هر دو فرقه به تعداد ۵۰ نفر انتخاب شدند که ۸۰ درصد آنها مرد و ۲۰ درصد زن بودند. این نسبت مساوی با افراد بهره‌بردار و اهل مسجد به طور مداوم در نمازهای روزانه مساجد طرفین است. افراد نمونه در ساعات مختلف روز و از بین گروه‌های سنی و تحصیلی گوناگون بودند. اطلاعات به دست آمده از پرسشنامه با استفاده از نرم‌افزار SPSS داده آماری شد. برای بررسی فرض نرمال بودن داده‌های پژوهش از آزمون کولموگروف-اسمیرنوف و برای نشان دادن پایایی پرسشنامه از آلفای کربنباخ استفاده شده است (جدول شماره ۱).

جدول شماره ۱: نتایج آزمون پایایی درونی پرسشنامه

متغیر	تعداد سوالات	آلفای کارونباخ	میانگین	انحراف معیار	سطح معناداری	نتیجه آزمون
فواید مجاورت	۹	۰/۷۶۴	۴,۲۳	۰,۲۹۲	۰,۱۳۶	نرمال است
مضرات مجاورت	۵	۰/۷۴۴	۱,۹۴	۰,۴۴۹	۰,۱۱۸	نرمال است
روش‌های مجاورت	۴	۰/۷۳۸	۳,۳۳	۰,۳۰۲	۰,۱۰۲	نرمال است

ماخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

همان‌طور که دیده می‌شود میانگین ارزیابی از مضرات بسیار کم‌تر از میان ارزیابی فواید مجاورت است. مقدار آلفای کارونباخ نیز نشان از پایایی بالای پرسشنامه دارد.

هم‌چنین، سطح معناداری آزمون کولموگروف-اسمیرنوف برای متغیرهای پژوهش بزرگتر از مقدار ۰/۰۵ است. در نتیجه تمامی متغیرهای مورد بررسی در پژوهش حاضر دارای توزیع نرمال هستند. بنابراین برای بررسی فرضیه‌های پژوهش از آزمون‌های پارامتری استفاده می‌شود.

مبانی نظری پژوهش

تعامل پایدار اجتماعی به معنای ایجاد رابطه بین دو نفر یا بیش‌تر است که منجر به واکنشی میان آنها شود و برای هر دو طرف شناخته شده، قابل قبول، متداوم و مایه رشد و دست‌یابی آنها به خواسته‌های‌شان باشد. این تعامل اجتماعی می‌تواند یک

است (پیرنیا، ۱۳۸۶: ۳۷). ابنیه مذهبی از اساسی‌ترین عناصر بافت، ساخت و شکل شهرها محسوب می‌شوند (پیرنیا، ۱۳۷۹: ۴). از این رو، مساجد و ابنیه مذهبی، کانون عبادی، اجتماعی و فرهنگی هویتی دیرینه‌ای هستند که هرگز نمی‌توانند از ساختار اجتماعی و شهری جدا شوند (بهزادفر، ۱۳۷۶: ۱۱).

مسجد از بدو تأسیس، علاوه بر محل عبادت، محیطی برای تعاملات اجتماعی بوده است. این مکان در طول زمان، محلی برای مشورت در مورد امور روزانه اجتماع مسلمانان در نظر گرفته شد و به اقتضای فضای حاکم، به مکانی برای تصمیم‌گیری سیاسی و در زمان صلح و آرامش به جایی برای آموزش و تعلیم تبدیل می‌گردیده است (سعید آفتابی، ۱۳۹۰). از زمان بنیان‌گذاری مساجد اسلامی توسط نبی اکرم (ص) تاکنون، نه تنها مساجد به صورت شکلی متحول شده‌اند، بلکه از نظر فرهنگی و اجتماعی نیز در جریان دگرگونی قرار گرفته و هویتی جدید یافته‌اند؛ به طوری که در تمام دوران اسلامی مسجد نخستین کانون عبادی، نخستین پایگاه تبلیغاتی، نخستین جایگاه دانش، مرکز فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی و مرکز خدمات اجتماع، فعالیت‌های نظامی، قضاوت، محل اسکان و معامله بوده است (زرگر، ۱۳۸۶).

برای آن که مسجد بتواند جایگاه حقیقی خود را در جامعه محقق سازد، لازم است دو دسته کارکرد را به صورت هم‌زمان تأمین نمایند: ۱. کارکردهای آیینی، ۲. کارکردهای فرهنگی-اجتماعی. بسیاری از فعالیت‌ها به صورت هم‌زمان هر دو کارکرد را در بردارند؛ به عنوان مثال برگزاری نماز جماعت از یک سو مراسمی آیینی است و از یک سوی دیگر کارکردهای فرهنگی-اجتماعی را نیز به همراه خود دارد. برآیند این دو کارکرد زمینه‌ساز اقبال عمومی و استقبال مردم از مساجد است، موضوعی که نوعی سرزندگی و شادابی معنوی را به همراه می‌آورد (مهدوی‌نژاد و مشایخی، ۱۳۸۹). مسجد به علت عرضه عملکردها و فعالیت‌های متنوع مذهبی و اجتماعی از توانایی لازم برای تقویت تعاملات اجتماعی و گسترش شبکه‌های عملکردی (رسمی و غیر رسمی) و افزایش ظرفیت‌های اجتماعی برخوردار است. کثرت تعاملات اجتماعی در قالب شبکه‌های رسمی و غیر رسمی، افزایش انسجام و همبستگی اجتماعی در جامعه را سبب می‌شود. برگزاری آیین‌های مذهبی و گردهمایی‌هایی که عمدتاً به شکل خودجوش و غیر رسمی در قالب برپایی نمازهای یومیه، مراسم عزاداری، اعیاد و جشن‌های مذهبی انجام می‌گیرد، سبب تقویت تعاملات اجتماعی می‌شود. از سوی دیگر افرادی که در طول روز یا در ضمن برگزاری مراسمی که به صورت متناوب در ایام گوناگون سال در درون مساجد برگزار می‌شود، یکدیگر را ملاقات می‌کنند، به نوعی از جریان زندگی روزمره یکدیگر آگاه می‌شوند. وجود این ارتباطات می‌تواند عامل مهمی در جهت اشتراک مساعی افراد جامعه در جهت حل مشکلات یکدیگر باشد. کثرت و تنوع

روابط و تعاملات اجتماعی منجر به تقویت انسجام و همبستگی اجتماعی می‌شود (عارفی، ۱۳۸۵). با این حال وقتی سخن از مجاورت دو مذهب در کنار هم می‌شود حساسیت‌های جدیدی آشکار می‌گردد. لزوماً این حساسیت‌ها با فاصله گرفتن اعضای فرق از یکدیگر در شهرها رفع شود یا کاهش یابد، بلکه گاه به افزایش تنش نیز انجامیده است. سنت گذشته تجربه‌های مختلفی را از بُعد روش‌های همزیستی (به تعبیر عربی تعایش) دینی و فرهنگی مورد توجه قرار داده است که امروزه می‌تواند برای یافتن راه حل بهینه با دقت بیش‌تری مورد بررسی قرار گیرد.

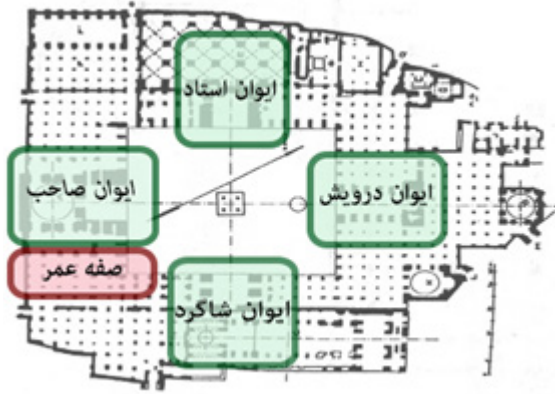
شناخت زمینه تاریخی - اجتماعی همزیستی فرق اسلامی

در سده‌های اخیر بحث‌ها و تفسیرهای گوناگونی در حوزه وحدت ادیان مطرح شده است. این بحث در جهان اسلام سابقه‌ای کهن دارد و هر بار با انگیزه‌های متفاوتی مطرح شده است. آنچه در طول ۱۵۰ سال اخیر در حوزه وحدت مذاهب اسلامی مطرح شده واکنشی به فشارهای استعمار و تقابل میان جهان اسلام و غرب و آسیب‌های ناشی از ناپایداری جوامع مسلمان بوده است. مسلمانان به این نتیجه رسیدند که اگر وحدت‌شان را حفظ کنند بهتر می‌توانند در برابر دشمن مقاومت کنند و زندگی مطلوب‌تری داشته باشند، در واقع دریافتند اگر این شکاف مذهبی میان آنها باشد دشمنان راحت‌تر از آن علیه ایشان استفاده می‌کنند و به مطامع خود می‌رسند. این مهم‌ترین انگیزه‌ای است که به لحاظ سیاسی مسلمانان را وادار کرد روی موضوع وحدت فکر و این بحث را دنبال کنند. البته انگیزه‌های دیگری هم ممکن است وجود داشته باشد که بیش‌تر ناشی از دلسوزی مذهبی و سیاسی برای مسلمانان است. در قرون گذشته و حتی در قرون اولیه اسلام نیز بحث وحدت میان شیعه و سنی مطرح بود. برای مثال در قرن ششم هجری در برخی از شهرهای ایران بحث وحدت مطرح شد. ممکن است فرم مباحث وحدت در آن زمان، مثل بحث‌هایی که در حال حاضر مطرح است نباشد، اما به هر حال تلاش می‌شد تا این فاصله کم‌تر شود (جعفریان، ۱۳۸۸ ب).

در قرون چهارم و پنجم برخی از علمای شافعی و حنفی تلاش کردند تا با نوشتن کتاب‌هایی در باره امام حسین (ع) مظالم گذشته را جبران کنند. کتاب *مقتل الحسین خوارزمی حنفی* از این جمله است. در مقابل، در قرن ششم در شهر ری، متفکرانی را داریم که سعی می‌کردند تندی‌های تشیع را در برابر اهل سنت را کم‌تر کنند، تا سنی‌های شهرهای اطراف با خیال راحت‌تری زندگی کنند.

عبدالجلیل قزوینی رازی یکی از متفکران شیعی بود که در حوالی ۹۱۰ هجری در ری، یکی از مراکز شیعی نشین جهان آن روزگار، زندگی می‌کرد. او یکی از نخستین کسانی است که به شکل جدی و نظری بحث وحدت میان شیعه و سنی را مطرح و تلاش زیادی کرد تا فاصله میان این دو مذهب را کم کند. او در

مذهب به عمل آورد. او در قزوین و اصفهان حکم داد تا سکه شیعی ضرب کنند و این کار را معمول کرد (حسینی قمی، ۱۳۶۳: ۶۵). چنانچه ابن بطوطه در سفرنامه‌اش آورده است، اصفهان در قرن هشتم هجری به‌رغم آن که غالب سکنه آن سنی و شافعی مذهب بودند محله شیعی نشین داشت (ابن بطوطه، ۱۴۰۵: ۹۹).

تصویر شماره ۱: مسجد جامع اصفهان، نام‌گذاری ایوان‌ها هم می‌تواند به نوعی مسالمت بین فرقه‌ای را در گذر زمان در این مسجد به نمایش بگذارد. حضور نام صاحب بن عباد به عنوان یک شخصیت شیعی و نام گذاری صفه عمر نیز به عنوان یکی از خلفای راشدین به نوعی این تعاملات مسالمت‌آمیز را القا می‌کند.

مأخذ: URL1

یکی از نشانه‌های دیگر تشیع در اصفهان بویژه در عصر الجایتو حاکم ایلخانی، محراب زیبای الجایتو در مسجد جامع اصفهان است که نام مبارک ۱۲ امام شیعه (علیه السلام) در گچ‌بری زیبای آن تعبیه شده است (همین الگو را در گنبد سلطانیه بکار گرفته است) (تصویر شماره ۲)، شبیه آن در محراب مسجد پیربرکران واقع در قریه پیربرکران مربوط به زمان الجایتو دیده می‌شود (هنرفر، ۱۳۵۰: ۱۲۰ و ۲۵۷). شواهد دیگری از تشیع اصفهان در قرن ۸ و ۹ هجری وجود دارد که نشان می‌دهد در این دو قرن، نوعی تفاهم میان مذهب شیعه و سنی وجود داشته است که تجلی آن در کتیبه‌های آثار تاریخی و به صورت حک نام خلفا و نام ۱۲ امام به همراه یکدیگر آمده است (جعفریان، ۱۳۸۵: ۷۳۵). از آن جمله می‌توان به این آثار تاریخی اشاره نمود: محراب مدرسه امامی یا مدرسه باباقاسم در عصر شاه محمود از آل مظفر، بنای امامزاده اسماعیل و کتیبه موجود در صفه عمر واقع در مسجد جامع اصفهان (هنرفر، ۱۳۵۰: ۱۲۰ و ۱۳۹).

تا پیش از ورود سلجوقیان به اصفهان، مسجد جامع تنها از یک شش‌سویک بدون گنبد تشکیل می‌شد؛ اما با ورود سلجوقیان به‌عنوان امپراتوری که می‌خواست چهار مذهب جهان اسلام را پوشش دهد، در معماری مسجد جامع تغییراتی به‌وجود آورد؛ تا این مسجد به عنوان مسجدهای جهانی فضایی مطلوب برای هر چهار فرقه باشد. حضور تزیینات مربوط به تشیع و اهل سنت، در مسجد نشان از زندگی مسالمت‌آمیز فرقه و پیشینه هم‌جواری و تعاملات میان آن‌ها را تأیید می‌کند.

کتاب ارزشمند خود/التقص برخی از عقاید افراطی خلفا را درباره شیعه نقد و برخی از نظرات تشیع را به لحاظ سیاسی معتدل کرد. به لحاظ سیاسی وی تلاش کرد جریان شیعه را به حاکمیت وقت یعنی سلجوقیان نزدیک کند. او تنها کسی نبود که این اندیشه‌ها را مطرح می‌کرد، باید اشاره کرد که شکل‌گیری تصوف در قرون ششم تا هشتم کمک زیادی به وحدت میان این مذاهب کرد. متصوف حساسیت مذهبی زیادی ندارند و برخی از فرق آن به اهل تسنن نزدیک هستند و برخی هم اعتقادات شیعی دارند. به همین دلیل زمینه لازم برای نزدیکی این دو را با هم فراهم می‌آورند.

در قرن هفتم خواجه نصیر الدین طوسی، عالم شیعه مذهب به بالاترین مقام وزارت هلاکو مغول رسید و با ساخت رصدخانه مراغه گروهی از اندیشه‌مندان و دانشمندان شیعه و اهل تسنن را گرد آورد و بستر مناسب را برای انتشار اندیشه‌های‌شان فراهم ساخت. علامه حلی عالم بزرگ شیعه را می‌توان به نوعی شاگرد خواجه نصیر دانست که اندیشه‌هایش در تکمیل فقه شیعه بسیار با ارزش بود و یکی از کسانی است که در کم کردن دامنه اختلاف‌های مذهبی میان این دو مذهب شیعه و سنی تلاش زیادی کرد (جعفریان، ۱۳۸۸ الف).

در طول تاریخ پیشنهادها گوناگونی درباره روش‌های عملی تنش‌زدایی و نزدیکی فرهنگی فرق اسلامی در عرصه زندگی شهری بیان شده است. یکی از این ایده‌ها، هم‌جواری مساجد فرق و فراهم کردن بستر تعاملات اجتماعی و فرهنگی میان آن‌هاست. این ایده در کنار نظریه رقیب دوری و دوستی بر ضرورت رابطه کنترل‌شده برای پرهیز از تنش‌ها و سوء استفاده‌های مغرضان تأکید دارد. در این الگو رابطه دور را زمینه بروز اختلاف بیش‌تر می‌داند و رابطه نزدیک ولی مستقل را بهتر و پایدارتر ارزیابی می‌کند. در بسیاری از کتاب‌های این حوزه اشاراتی به این‌گونه هم‌جواری‌ها در تاریخ شده که نشان از سبقه این ایده دارد. برای مثال در قرن پنجم هجری، در مسجدالحرام، با احیای مجدد گرایش اهل حدیث، یک امام برای چهار مذهب فقهی نماز می‌گزارد (جعفریان، ۱۳۹۳).

بررسی نمونه‌هایی از مساجد مشهور چند مذهبی

نمونه مورد بررسی بر حسب نسبت جمعیتی مذاهب شیعه و سنی در قرن هشتم (مقارن با تنش‌های مذهبی و جدال بین تفکرات شیعه و سنی) و تجلی تفاهم میان مذاهب در کتیبه‌ها و تزیینات مسجد انتخاب شده و نشان از آن دارد که تکثر و تنوع فرهنگی و دینی امری بدیهی و حقیقی است و از زمان‌های گذشته مورد توجه بوده است.

مسجد جامع اصفهان

در سال‌های پایانی دهه اول قرن هشتم، سلطان محمد خدابنده به آیین تشیع تشرف یافت و اقدامات مهمی را در گسترش این

و چپ قبله به ترتیب مربوط به مذهب حنبلی و شافعی است. قسمت بندی چهار مذهب به چهار سالن که به صورت چلیپا قرار گرفته‌اند، یک قسمت بندی کلاسیک است که به مدل‌های معروفی مانند مدرسه نظامیه در نیشابور و مدرسه مستنصریه بغداد بر می‌گردد (بورکهارت، ۱۳۹۲: ۱۵۳).

تصویر شماره ۴: مسجد و مدرسه سلطان حسن، ایوان و مدرسه چهار فرقه در چهار ضلع مسجد
 مأخذ: بورکهارت، ۱۳۹۲، ۱۴۶

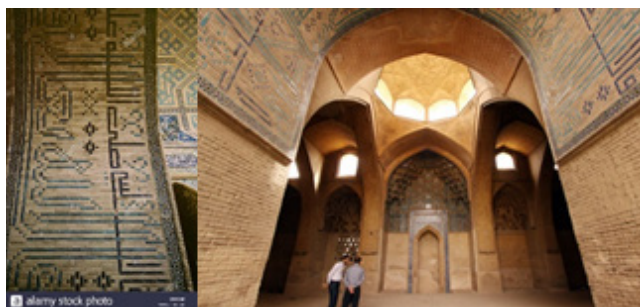
ماهیت و مفهوم فرقه‌گرایی معاصر مذهبی

ادیان در طول تاریخ، مهم‌ترین منشأ شکل‌گیری آیین‌ها، دسته‌ها و فرقه بوده‌اند. شکل‌گیری نحله‌های مختلف در حوزه دین‌های بزرگ تاریخی پدیده‌ای رایج بوده است. در دامان ادیان، همواره کیش‌ها و آیین‌هایی به‌وجود آمده‌اند که آنها نیز به نوبه خود مایه تولد فرقه‌های جدیدتری شده‌اند. اما این ویژگی با کارکرد اساسی دین در تناقض است. آن‌گونه که در اکثر نظریه‌های جامعه‌شناختی به ویژه نظریه دورکیم آمده است، دین منشأ و عامل همبستگی و همدلی بین آحاد و اعضای هر جامعه است زیرا باعث تقویت روح جمعی و اشتراک نظر مردم در خصوص باورها، ارزش‌ها و هنجارها می‌شود. علت این امر آن است که در همه ادیان و همه دوره‌های تاریخی، همواره گروه‌ها و حرکت‌های جدیدی از بطن دین به‌وجود آمده‌اند که همگی در ابتدای پیدایش، ماهیت فرقه‌ای و محفلی داشته‌اند. در این مقطع، ادیان نه در جهت تقویت همبستگی اجتماعی بلکه برخلاف آن عمل می‌کنند (حاجیانسی، ۱۳۸۳: ۲۳۴). جنبش‌ها و انشعاب‌های دینی، غالباً با تقسیم‌بندی‌ها و کشمکش‌های اجتماعی همراه بوده‌اند؛ بنابراین بررسی فرقه‌ها می‌تواند تا اندازه‌ای به بررسی اختلاف‌های اجتماعی نیز منجر شود (مالرب، ۱۳۸۱: ۲۳۴).

آغاز فرقه‌گرایی و چه بسا رشد اساسی فرقه‌گرایی در اسلام را باید از آن روزی دانست که مسلمانان در یک صف بندی کاملاً متمایز به مناقشه بر سر موضوع امامت و رهبری جامعه پرداختند. آنان نه تنها اختلاف خویش را درباره مصادیق امام و جانشین پیامبر(ص) ظهور و بروز دادند، بلکه در شأن و ویژگی‌های آن نیز به مشاجره پرداختند. جالب این‌که هر کدام نیز بر سیره و سخنان پیامبر(ص) تکیه می‌کردند. براساس این دیدگاه حتی می‌توان از این

تصویر شماره ۲: محراب الجایتو، تزئینات گچ‌بری محراب با نام ۱۲ امام نشان از حضور تشیع در این مسجد جامع دارد.
 مأخذ: URL2

تصویر شماره ۳: صفا عمر، مربوط به اهل تسنن، کتیبه این صفا، تنها کتیبه مسجد جامع اصفهان است که نام سه خلیفه نخست پیامبر اسلام، یعنی جنابان ابوبکر، عمر و عثمان در آن به چشم می‌آید، اصفهان در قرون اولیه تعصب در تسنن داشت ولی به تدریج در آن زمینه‌های هم‌جواری فراهم شد.
 مأخذ: صالحی کاخکی، ۱۳۹۲، ۹۸

مسجد و مدرسه سلطان حسن در قاهره

دارالفنون سلطان حسن در قاهره که قرن هشتم هجری توسط ترک‌ها بنا شد، بزرگ‌ترین دارالفنون مملوکیان است. سراسر دیوار قبله ایوان اصلی مسجد سلطان حسن که بین سال‌های ۱۳۵۶ و ۱۳۶۲ میلادی بنا شده، پوشیده از مرمرهای خاص دوران مملوکی است. این لوح‌ها از ستون‌های عصر باستان بریده شده و در چارچوب‌های سنگی قرار داده شده‌اند. این سنگ‌ها اکثراً مرمر سفید بوده و بعضی‌ها نیز منقش به گل‌های ظریف برجسته هستند. معمولاً در بین حاکمان اسلامی این رسم رواج داشت که بنایی ساخته و نام نیکی از خود بر جای بگذارند. بنای مجموعه سلطان حسن دارای یک مسجد گنبددار در بخش جنوبی است که در هر طرف یک مناره دارد. چهار مدرسه مجزا در چهار گوشه صحن چلیپایی شکل آن ساخته شده که نشان می‌دهد سلطان حسن قصد ایجاد وحدت بین چهار فرقه اسلامی (شافعی، مالکی، حنفی، حنبلی) را داشته است و این هدف را با ساختن مسجدی در ضلع جنوبی مدرسه به صورت گنبددار پیاده کرده است. این بنا طوری ساخته شده که طلاب چهار فرقه در چهار مدرسه مجزا آموزش می‌دیدند ولی در حیاط جمع می‌شدند و نماز جماعت را با هم برگزار می‌کردند. ایوان سمت قبله که از بقیه بزرگ‌تر است مربوط به مذهب حنفی است که در مصر جمعیت غالب داشت. سالن مقابل آن مربوط به مذهب مالکی و دو سالن سمت راست

نتایج اجتماعی و سیاسی و ریشه‌یابی بردازند. در کنار آن‌ها مردم عادی، برگزارکنندگان و فرهنگ‌سازان اصلی تعاملات در مساجد هستند و واقعیت هر فرهنگ در آن‌ها ظهور می‌یابد. گروه سوم معماران هستند که نظر آن‌ها در چگونگی تنظیم پرسشنامه متناسب با امکانات ظرف معماری و شرایط گوناگون تحقق بهتر وحدت می‌تواند مؤثر باشد. برای بررسی متغیر فواید مجاورت مساجد شیعه و سنی از ۹ سؤال و برای متغیر مضرات مجاورت مساجد شیعه و سنی از ۵ سؤال در پرسشنامه استفاده شده است. مقایسه میانگین مؤلفه‌های متغیرها در جداول شماره ۲ و ۳ آورده شده است.

جدول شماره ۲: جدول مقایسه میانگین مؤلفه‌های متغیر فواید مجاورت مساجد شیعه و سنی

ردیف	بوم	بسیار کم ۱-۲	کم ۳-۴	متوسط ۵-۶	زیاد ۷-۸	بسیار زیاد ۹-۱۰
۱	وحدت اجتماعی و سیاسی و تنش زدایی					۴,۵۲
۲	پیگیری امور مشترک شهر				۳,۸۸	
۳	تعاملات دینی و فرهنگی					۴,۳۸
۴	شناخت و نزدیکی متقابل					۴,۶۷
۵	موضع‌گیری واحد در برابر دشمنان اسلام				۳,۷۳	
۶	تقویت احترام متقابل و رشته‌های اخوت اسلامی				۴,۰۳	
۷	آزادی عمل مذاهب در احکام شخصیه					۴,۵۵
۸	رسمیت و حضور بیشتر اقلیت‌ها در جامعه					۴,۷۴
۹	پذیرش اختلافات مذهبی برخاسته از اجتهادات ضابطه‌مند				۳,۶۳	

یافته‌ها حکایت از آن دارد که عالمان دینی بیش‌ترین فواید ناشی از هم‌جواری مساجد را در آزادی عمل مذاهب در احکام شخصیه، رسمیت دادن و حضور بیش‌تر اقلیت‌ها و پذیرش اختلاف‌های مذهبی دانسته‌اند و مردم استفاده‌کننده از مسجد شناخت و نزدیکی فرق و تعامل‌های اجتماعی بیش‌تر را مورد توجه بیش‌تری قرار داده‌اند.

هم‌عقب‌تر رفت و زمینه‌ها و عوامل اصلی و ظهور مواردی از آن را در زمان پیامبر(ص)، به ویژه در اواخر عمر آن حضرت مشاهده کرد. با توجه به چنین اندیشه‌ای، اولین فرقه‌های اسلامی تحت عنوان انصار، طرفداران ابوبکر، طرفداران امام علی، بلافاصله بعد از رحلت پیامبر اسلام شکل گرفتند ما قبل از شکل‌گیری خوارج و مرجئه و معتزله، با گروه‌های شیعی، بویکری، علسوی، عثمانی و معتزلی (معتزله سیاسی و قاعدین) رویه رو هستیم (عطوان، ۱۳۷۱: ۱۷-۲۷).

مطالعه موردی تعامل اجتماعی در شهر گنبد کاووس

این شهر از نظر روابط دو گروه شیعه و سنی دارای اهمیت است. تقریباً نیمی از جمعیت شهر ترکمن‌های سنی مذهب هستند و نیم دیگر آن را اهل تشیع تشکیل می‌دهند. این ترکیب جمعیتی برای تحقیق حاضر مناسب به نظر می‌رسد. در این تحقیق با توجه به اهداف مطالعه یعنی تعاملات اجتماعی و ارزیابی و امکان‌سنجی مجاورت مساجد، گنبدکاووس که در آن افراد شیعه و سنی با تعادل جمعیتی نسبتاً یکسانی در کنار یکدیگر زندگی می‌کنند و روابط دو گروه به طور گسترده‌ای با یکدیگر پیوند خورده است، مناسب به نظر می‌رسد.

مقاله حاضر مبتنی بر این فرض است که «مجاورت مساجد فرقه‌های شیعه و اهل سنت، باعث تقویت وحدت و بهبود روابط اجتماعی و جلوگیری از بحران در کشور می‌شود». اگر چه مجاورت مساجد فرقه‌ها، فواید احتمالی برای جامعه و روابط اجتماعی دارد، نظیر وحدت اجتماعی و سیاسی، تنش‌زدایی، پی‌گیری امور مشترک شهر، تعاملات دینی و فرهنگی، شناخت و نزدیکی متقابل، می‌توان این هم‌جواری مضمراتی نیز داشته باشد، نظیر امکان بی‌حرمتی به مقدسات پیروان مذاهب اسلامی مختلف، امکان ممانعت از آزادی عمل به احکام شخصیه مذاهب، خطر جدایی و اختلاف‌های بیش‌تر بین مذاهب. در مجموع نتایج حاصل از پرسش درباره این امور رسیدن به پاسخ پرسش اصلی مقاله را هموار می‌سازد. در مرحله بعد پیشنهادهایی در مورد چگونگی مجاورت مساجد تشیع و اهل تسنن، شامل رویکردهایی نظیر جدایی کامل، هم‌جواری، هم‌جواری نیمه ترکیبی و یکپارچگی بر اساس نظرات پاسخ‌دهندگان عام و نخبگان ارائه می‌شود.

تحلیل یافته‌ها

برای امکان‌سنجی مجاورت مساجد به بررسی فواید و مضرات این هم‌جواری و اهداف و رویکردهای ایجاد این هم‌جواری پرداخته شده است. پیامدهای احتمالی این هم‌جواری، به تصمیم‌گیری برای چگونگی تعاملات اجتماعی استفاده‌کنندگان کمک خواهد کرد. عالمان دینی به عنوان گروهی مؤثر از مخاطبان می‌توانند به چگونگی پیامدهای هم‌جواری و تعاملات، به لحاظ مذهبی و

جدول شماره ۳: جدول مقایسه میانگین مؤلفه‌های متغیر مضرات مجاورت مساجد شیعه و سنی

ردیف	گروه	بسیار کم ۱-۸-۱	کم ۲-۶-۱۸	تجدودی ۳-۴-۲-۶	زیاد ۴-۲-۳-۴	بسیار زیاد ۵-۴-۲
۱	امکان بی حرمتی به مقدسات پیروان مذاهب اسلامی مختلف		۲,۰۷			
۲	امکان ممانعت از آزادی عمل به احکام شخصیه مذاهب	۱,۶۷				
۳	خطر جدایی و اختلافات بیشتر بین مذاهب		۱,۹			
۴	ایجاد اختلافات مذهبی و در پی آن اختلافات سیاسی		۲			
۵	خطر نداشتن تمایل به حضور در مسجد برای پیروان مذاهب		۲,۱			

بر اساس یافته‌های این جدول می‌توان ملاحظه کرد عالمان دینی و مردم استفاده کننده از مسجد بیشترین مضرات احتمالی ناشی از مجاورت را عدم تمایل به حضور در مسجد، ایجاد اختلاف‌های مذهبی و سیاسی و امکان بی حرمتی به مقدسات دانسته‌اند.

بررسی متغیرهای فواید احتمالی مجاورت و مضرات احتمالی مجاورت مساجد دو فرقه نشان می‌دهد که از نظر اکثر مردم عالمان دینی، مجاورت مساجد بر تعاملات فرهنگی و وحدت بین مذاهب تأثیر زیاد و در مورد مضرات احتمالی تأثیر کم دارد. از این‌رو، می‌توان بین متغیر سازنده آن یعنی مجاورت مساجد دو فرقه و ایجاد فرهنگی پایدار و وحدت میان مسلمانان هم‌پوشانی و تأثیر مثبت دید، در نتیجه فرضیه اول مورد تأیید قرار می‌گیرد. بر اساس همین آزمون می‌توان اولویت‌ها را بر اساس سطح پاسخگویی جمعیت آماری چنین استنباط کرد که رسمیت دادن و حضور بیش تر اقلیت‌ها در جامعه و البته آزادی عمل در احکام شخصیه در اولویت اول پاسخ‌دهندگان قرار دارد و پس از آن تمایل مردم به شناخت و تبادلات دینی و فرهنگی و فعالیت‌های گروهی است.

برای بررسی فرضیه شیوه‌های مختلف مجاورت مساجد دو مذهب از ۴ سؤال در پرسشنامه استفاده شده است. مقایسه میانگین پاسخ‌های داده شده به این ۴ سؤال در جدول شماره ۴ آورده شده است.

جدول شماره ۴: جدول مقایسه میانگین مؤلفه‌های متغیر روش‌های مجاورت مساجد شیعه و سنی در شهر

ردیف	گروه	بسیار کم ۱-۸-۱	کم ۲-۶-۱۸	تجدودی ۳-۴-۲-۶	زیاد ۴-۲-۳-۴	بسیار زیاد ۵-۴-۲
۱	دو مسجد کاملاً جدا در دو نقطه شهر	۱,۵۳				
۲	دو مسجد کاملاً جدا در نزدیکی هم			۳		
۳	حیاط و شبستان متفاوت در کنار هم با راه به هم					۴,۳۵
۴	حیات مشترک و شبستان متفاوت					۴,۴۸

موضوع دیگر بررسی نقش الگوهای استقرار مجاورت مساجد در وحدت مذاهب بود. متغیرهای این فرضیه روش‌های استقرار مساجد و تأثیر آنها در ایجاد پایداری فرهنگی و وحدت اجتماعی بود. بیش تر علما و مردم پاسخ‌دهنده بر تأثیر دو شیوه مجاورت بر تعاملات اجتماعی و وحدت میان مسلمانان، یعنی «حیاط متفاوت و شبستان متفاوت در کنار هم با راه به هم» و «حیاط مشترک و شبستان متفاوت» نظر مثبت داشته‌اند. از این‌رو، دیدگاه آنان بین روش‌های استقرار مساجد دو فرقه و ارتقا تعاملات دینی- فرهنگی و وحدت میان فرقه‌ها هم‌پوشانی و تأثیر دید. بر اساس همان آزمون می‌توان اولویت‌ها را بر مبنای سطح پاسخگویی علما، چنین استنباط کرد که شیوه مجاورت «حیاط متفاوت و شبستان متفاوت در کنار هم با راه به هم» در اولویت اول قرار دارد. از این رو در طراحی مسجد، ایجاد فضاهای فرهنگی مشترک بین دو فرقه و قرارگیری آنها ما بین فضاهای مذهبی پیشنهاد می‌شود.

نتیجه‌گیری

نتیجه کاربردی حاصل از این تحقیق به نظر می‌رسد نویدبخش شرایط نوینی در پایداری فرهنگی و اجتماعی ادیان در ایران باشد و ارزش دارد تا بر اساس آن به عنوان نمونه در یکی دو شهر واجد شرایط، چنین مساجدی را تأسیس و نسبت به بازخورد مردم و تصحیح احتمالی الگوهای مربوطه مبادرت کرد. مسجدی که دور از نیاز و موقعیت زمانه و احوالات و آرمان‌های افراد استفاده کننده طراحی و ساخته شود، نمی‌تواند به محل مورد انتظار اتفاق جمعی تبدیل شود و در اکثر مواقع جایی خلوت خواهد بود که صرفاً برای اقامه نماز به آن مراجعه می‌کنند. برای ساخت مسجد پویا در هر جا، در هر زمان، ابتدا باید پیش از هر برنامه‌ریزی راهبردهای فرهنگی و اجتماعی آنها را در همان زمان و مکان مطالعه کرد و آن را مقدمه برنامه‌ریزی قرار داد و از آن یک الگو ساخت. مساجد

امروزی باید به گونه‌ای طراحی و معرفی شوند که در کنار سایر فضاهای شهری برای انسان متفکر کاوشگر امروزیِ سواى از تمایزات فرقه‌ای قابل درک و پذیرش باشند تا مکانی برای رهایی اندیشه باشند، اندیشه‌ای که تنها در سایه آرامش فکر آزاد متولد خواهد شد.

از آنجا که مسجد یک فضای اجتماعی بزرگ و یک عنصر شاخص شهری نیز هست و انعکاسی است از آینه فرهنگ‌ها و آداب و رسوم و اقوام مختلف، شاید بتوان آن را تلفیقی از انواع کاربری‌ها با در نظر گرفتن نیازهای به اقتضای زمان انسان امروزی دانست. ساختن و تبعیت از الگوهای نوین تنها زمانی میسر خواهد شد که علاوه بر الزامات فضایی کلی مساجد که عناصر اولیه هستند، نیازهای فکری و فلسفی و دینی دگرگون شده امروزی، دیده شود و پس از آن الگویی انعطاف‌پذیر که بیش تر این نیازها را پاسخگوست اجرا گردد. مساجد باید از مکان عبادی صرف (نمازخانه) بیرون آیند و به فضای تعاملی سرزنده عبادی تبدیل شوند تا حس کشاننده درونی تمام افراد جامعه با هر عقیده‌ای را غلبان بخشند. پیداست که رسیدن به این الگو نیاز به انجام مطالعات مستمر جامعه‌شناسی و روان‌شناسی و انجام مصاحبه‌ها و تکمیل پرسشنامه‌های متعدد از طیف‌های مختلف مردم دارد.

چنان‌که بر اساس داده‌های کمی و کیفی حاصل از پرسش‌شوندگان این تحقیق، بیش تر آنها میزان فواید مجاورت مساجد بر تعاملات اجتماعی بیش تر و وحدت بین مذاهب را زیاد دانسته و بر عواملی چون رسمیت دادن و حضور بیش تر اقلیت‌های مذهبی در جامعه و آزادی عمل مذاهب در احکام شخصیه تأکید داشته‌اند و مضرات این مجاورت را حداقل ممکن دانسته‌اند. در تحلیل مجموعه این پرسش‌ها و آزمون‌های مربوط به آنها می‌توان نتیجه گرفت که اکثریت پرسش‌شوندگان علاوه بر تأکید بر امکان مجاورت مساجد فرقه‌ها و تأثیرات مثبت ناشی از آن بر جامعه، این هم‌جواری را راهی برای وحدت و تعاملات اجتماعی بیش تر و بازگشت مسجد به کارکردهای اولیه خویش دانسته‌اند. آنها هم‌چنین رویکرد هم‌جواری نیمه ترکیبی را که به دو مسجد مجزا با فضاهای مشترک می‌انجامد را برگزیدند و بدین ترتیب با احترام به حریم و احکام شخصیه مذاهب و رسمیت دادن به آنها، تعاملات و کنش‌های اجتماعی را که در ماهیت مسجد وجود دارد را دوباره احیا کرده‌اند.

فهرست منابع و مراجع

۱. ابن بطوطه (۱۴۰۵ ق)، *الرحله ابن بطوطه*، دار بیروت للطباعة والنشر، بیروت.
۲. امین‌زاده گوهرریزی، بهناز (۱۳۷۶)، «حیاط مسجد؛ بررسی تاریخی و سیر تحول آن»، *مجموعه مقالات همایش معماری مسجد با گذشته، حال، آینده*، جلد اول، انتشارات دانشگاه هنر، اصفهان.
۳. بورکهارت، تیتوس (۱۳۹۲)، *هنر اسلامی: زبان و بیان*، ترجمه مسعود رجب نیا، انتشارات پکتا، تهران.

۴. بهزادفر، مصطفی (۱۳۷۶)، «معماری مسجد و نمای شهری»، *مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده*، جلد دوم، انتشارات دانشگاه هنر، اصفهان.

۵. بهزادفر، مصطفی (۱۳۹۲)، «شناسایی و ارزیابی مولفه‌های تأثیرگذار بر تعاملات اجتماعی»، *فصلنامه علمی پژوهشی مرکز پژوهشی هنر معماری و شهرسازی*، سال ۱۰، شماره ۲۵.

۶. پیرنیا، محمد کریم (۱۳۷۹)، *معماری ایرانی دوره اسلامی: مساجد*، تدوین محمد یوسف کیانی، انتشارات جهاد دانشگاهی، تهران.

۷. پیرنیا، محمد کریم (۱۳۸۶)، *آشنایی با معماری اسلامی ایرانی*، تدوین غلامحسین معاریان، انتشارات سروش دانش، تهران.

۸. تنهایی، حسین ابوالحسن (۱۳۹۰)، *جامعه‌شناسی دینی در شرق باستان*، چاپ دوم، انتشارات بهمن برنا، تهران.

۹. جعفریان، رسول (۱۳۷۱)، *اندیشه تفاهم مذهبی در قرون هفتم و هشتم هجری*، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی قم، قم.

۱۰. جعفریان، رسول (۱۳۸۵)، *تاریخ تشیع در ایران*، به نقل از رسایل الخوارزمی، انتشارات انصاریان، تهران.

۱۱. جعفریان، رسول (۱۳۸۸ الف)، *تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی*، چاپ سوم، انتشارات علم، تهران.

۱۲. جعفریان، رسول (۱۳۸۸ ب)، «پیشینه وحدت اسلامی به چه دوره‌ای باز می‌گردد؟»، *مجموعه مقالات تاریخ اسلام و ایران*، انتشارات قرآن سنتر، قم.

۱۳. جعفریان، رسول (۱۳۹۳)، *مقالات و رسالات تاریخی (دفتر دوم)*، انتشارات علم، تهران.

۱۴. جلالی مقدم، مسعود (۱۳۷۹)، *درآمدی به جامعه‌شناسی دین*، انتشارات مرکز، تهران.

۱۵. حاجیانی، ابراهیم (۱۳۸۳)، «بررسی جامعه‌شناختی فرقه‌گرایی مذهبی و تأثیر آن بر نظم و ثبات سیاسی»، *مجله مطالعات راهبردی*، شماره ۲۴.

۱۶. حسینی قمی، قاضی احمد (۱۳۶۳)، *خلاصه التواریخ*، به تصحیح احسان اشراقی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.

۱۷. دانشپور، سید عبدالهادی و چرخچیان، مریم (۱۳۸۶)، «فضاهای عمومی و عوامل مؤثر بر حیات جمعی»، *مجله باغ نظر*، شماره ۴.

۱۸. رحیمی، حسین (۱۳۸۴)، «در جستجوی شهر اسلامی پایدار»، *مجله علمی پژوهشی پیک نور*، سال ۵، شماره ۲.

۱۹. زرگر، اکبر؛ ندیمی، حمید و مختارشاهی، رافونه (۱۳۸۶)، *راهنمای معماری مسجد*، انتشارات دید، تهران.

۲۰. سعید آفتابی، حسین (۱۳۹۰)، *توصیه‌هایی برای طراحی یک مسجد الگویی با عملکرد دانشگاهی*، گروه عمران دانشگاه آزاد اسلامی واحد بندرانزلی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد بندرانزلی، گیلان.

۲۱. صالحی کاخکی، احمد؛ تقوی‌نژاد، بهاره و همتی، آزاده (۱۳۹۲)، «بررسی اجمالی طرح‌های دوره آل مظفر بر اساس نقوش کاشیکاری‌های صفا عمر در مسجد جامع اصفهان»، *فصلنامه اثر*، سال ۳۴، شماره ۶۱، تابستان.

۲۲. عارفی، محمد (۱۳۸۵)، «نقش مسجد در امنیت اجتماع محله‌ای»، *مجموعه مقالات برگزیده سومین همایش هفته جهانی مسجد (فروغ مسجد ۵)*، انتشارات موسسه فرهنگی ثقلین، قم.

۲۳. عطوان، حسین (۱۳۷۱)، *فرقه‌های اسلامی در سرزمین شام؛ در عصر اموی*، ترجمه حمید رضا شیخی، انتشارات بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد.

۲۴. کوزر، لوئیس (۱۳۶۷)، *زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی*، ترجمه محسن ثلاثی، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.

۲۵. مالرب، میشل، (۱۳۸۱)، **انسان و ادیان**، ترجمه مهراں توکلی، انتشارات نی، تهران.
۲۶. مهدوی‌نژاد، محمدجواد و مشایخی، محمد (۱۳۸۹)، «بایسته‌های طراحی مسجد بر مبنای کارکردهای فرهنگی-اجتماعی»، **آرمانشهر**، شماره ۵.
۲۷. میرجعفری، علی اصغر (۱۳۸۸)، «تنوع کثرت‌گرایی فرهنگی، دینی»، **فصلنامه پژوهش فرهنگی**، سال دهم، دوره سوم، شماره ۸.
۲۸. هنرفر، لطف‌الله (۱۳۵۰ش)، **گنجینه آثار تاریخی اصفهان: آثار باستانی و الواح و کتیبه‌های تاریخی در استان اصفهان**، انتشارات ثقفی، اصفهان.
۲۹. هیلن براند، رابرت (۱۳۸۰)، **معماری اسلامی**، ترجمه باقر آیت‌الله زاده شیرازی، انتشارات روزنه، تهران.

30. URL1:

[hibibhoora.com/1396/05/مسجد-جامع-اصفهان/](http://hibibhoora.com/1396/05/مسجد-جامع-اصفهان)

31. URL2:

<http://www.asha.blogsky.com/1396/03/04/post-323/avicenna>